

**HALİL FEVZİ EFENDİ**

(1805-1884)

Osmanlı âlimi,  
Mecelle Cemiyeti âzası.

Filibeli'de doğdu. Babası "ayaklı kütüphane" diye meşhur Mustafa Efendi, dedesi aslen Bursalı olup Filibe'ye göç eden Abdullah Efendi'dir. Ahmed Halil Fevzi, tahsilini Filibe'de tamamladıktan sonra gittiği İstanbul'da (1240/1824) uzun süre ders vekâletinde bulunduğu için Filibeli Hoca olarak şöhret bulmuştur. Halil Fevzi Efendi ve huzur dersleri mukarrirlerinden Küçük Filibeli lakabıyla ünlü kardeşi Abdullah Efendi Filibe'de Hatibzâdeler, İstanbul'da Filibeliler, ilim çevrelerinde ise "ahaveyn" lakabıyla tanınmışlardır.

II. Mahmud ve Abdülmecid dönemlerinde huzur derslerinde muhatap (1834-1850) ve mukarrir (1850-1856) sıfatıyla bulunan Halil Fevzi Efendi, bu meclislerden birinde kendisini denemek isteyen muhataplarının yönelttiği güç sorulara ikna edici cevaplar vermesi üzerine Abdülmecid tarafından mevleviyet makâmı ile taltif edildi. Meslek hayatına müderrislikle başlayan Halil Fevzi sırasıyla İbtidâ-i Hâric (1834), Hareket-i Hâric, İbtidâ-i Dâhil, Hareket-i Dâhil, Mûsile-i Sahn, İbtidâ-i Altmışlı, Hareket-i Altmışlı ve Mûsile-i Süleymâniyye (1853) medreselerinde görev yaptı. Daha sonra Kayseri (1277/1860-61), bir yıl sonra Şam ve ardından da Medine kadılığı, fetva emînlîği, ders vekillîği, Meclis-i İntihâb-ı Hükâm reisliği ve Anadolu Kazaskerliği (1878) görevlerinde bulundu. Ayrıca İstanbul, Anadolu ve Rumeli pâyelerine nâil oldu. Kendisine teklif edilen şeyhülislâmlık vazifesini kabul etmeyen Halil Fevzi, ders vekillîğini sürdürerek birçok ilim adamının yetişmesine vesile oldu. *Mecelle*'nin birinci ve ikinci kitaplarına Evkâf-ı Hümâyun müfettişi, beşincisine vekil-i ders ve Meclis-i Tedkikât-ı Şer'iyye âzası, altı, yedi ve sekizincisine ise ders vekili sıfatıyla katıldı. Ders vekillîği görevinden emekli olduktan sonra (1299/1882) hac vazifesini yerine getirmek üzere Hicaz'a giden Halil Fevzi Efendi 27 Receb 1301'de (23 Mayıs 1884) Tâif'te vefat etti ve Abdullah b. Abbas'ın türbesine defnedildi.

**Eserleri.** Halil Fevzi Efendi'nin kaleme aldığı elliye aşkın eserden en önemlileri şunlardır: 1. *Süyûfü'l-kavâti' li-men kâle inne'n-nübüvveti şan'âtün mi-*

*ne's-şanâ'î'*. Bu eserini, Cemâleddîn-i Efgânî'nin Dârülfünun'da verdiği derslerde peygamberlik hakkında ileri sürdüğü bazı görüşlere karşı meydana gelen tepkiler üzerine Abdülmecid'in emriyle yazmıştır. Bir mukaddime, on dört bölüm ve bir hâtimedden ibaret olan eserde Allah'ın kudreti, nübüvvet, risâlet, sanat, hikmet, felsefe ve bunlarla ilgili diğer kavramların tanım ve mahiyetleri, peygamberler için kötü söz söylemenin hükmü ve cezası anlatılmaktadır. Müellifin büyük oğlu Kazasker Mehmed Hayreddin Efendi'nin Türkçe'ye çevirdiği eser (İstanbul 1298), Sadık Albayrak tarafından sadeleştirilerek *Afgani'ye Reddiye* adıyla yayımlanmıştır (İstanbul 1976). 2. *el-Hâşiyetü'l-cedide 'alâ Şerhi 'İşâmi'l-feride* (I-II, İstanbul 1282, 1287, 1305, 1308). Ebül-Kâsım es-Semerkanî'nin beyân ilmine dair *Ferâ'idü'l-fevâ'id (er-Risâletü's-Semerkanîyye)* adlı risâlesine İsmüddin el-İsferâyîni'nin yazdığı şerhin hâşiyesidir. 3. *Hadâ'îku'l-İmtihân* (İstanbul 1298). Alet ilimlerinden bahseden bir risâledir. 4. *Risâle-i İmtihâniyye fi'l-bey'ü'l-fâsîd ve'l-kefâle* (İstanbul 1292). 5. *Risâle-i İmtihân li'r-ru'ûs* (İstanbul 1275). 6. *Risâle-i İmtihân-ı Hamidiyye* (İstanbul 1289). 7. *Risâle-i İhtikâriyye* (Süleymaniye Ktp., Tırnovalı, nr. 1736). 1289 (1872) yılında Asâkir-i Şâhâne alayından ruûs imtihanına hak kazananları tesbit için kaleme alınmıştır.

Bazı kaynaklarda yanlışlıkla Halil Fevzi Efendi'ye nisbet edilen fıkıh usulüne dair *Tevşîhu'l-uşûl* adlı eserin (İstanbul 1298) oğlu Mehmed Hayreddin'e ait olduğu mukaddimesinden açıkça anlaşılmalıdır.

**BİBLİYOGRAFYA :**

Ahmed Halil Fevzi, *el-Hâşiyetü'l-cedide 'alâ Şerhi 'İşâmi'l-feride*, İstanbul 1305, I, 356; a.mlf., *Süyûfü'l-kavâti' : Afgani'ye Reddiye* (trc. Mehmed Hayreddin Efendi, s. nşr. Sadık Albayrak), İstanbul 1976, nâşirin mukaddimesi, s. 17-20; *Sicill-i Osmânî*, II, 309-310; *Osmanlı Müellifleri*, I, 395-396; İbrahim Alâeddin Gövsa, *Meşhur Adamlar*, İstanbul 1933-35, II, 513; a.mlf., *Türk Meşhurları*, s. 141-142; *Türkiye Maarif Tarihi*, II, 559-561; Ebül'ulâ Mardin, *Medeni Hukuk Cephesinden Ahmed Cevdet Paşa*, İstanbul 1946, s. 160; a.mlf., *Huzûr Dersleri*, İstanbul 1966, II-III, 144-146, 832; Hasan Basri Erk, *Meşhur Türk Hukukçuları*, İstanbul 1958, s. 251-252; Osman Öztürk, *Osmanlı Hukuk Tarihinde Mecelle*, İstanbul 1973, s. 25-26; Hayrettin Karaman, *İslâm Hukuk Tarihi*, İstanbul 1974, s. 198; "Halil Fevzi Efendi, Filibeli", *TA*, XVIII, 382.



FERHAT KOÇA

**HALİL HÂLİD BEY**

(1869-1931)

Son devir  
ilim ve fikir adamlarından.

Ankara'da doğdu. Babası Çerkeşşeyhizâde Ahmed Refî Efendi, annesi Refika Sıdika Hanım'dır. Dedesi Osman Vehbi Efendi, II. Mahmud devrinin İstanbul ruûsu pâyeli önde gelen ulemâsındandır. Osman Vehbi'nin babası Çerkeş Mustafa Efendi, Halvetiyye'den Şâbâniyye'ye bağlı Çerkeşsiyye kolunu kuran bir şeyh idi.

Halil Hâlid, henüz dokuz yaşında iken babasının vefat etmesi üzerine amcası Mehmed Tevfik Efendi tarafından büyütüldü. Ankara'da rüşdiyeden mezun olunca İstanbul'a gitti. Önce amcasının teşvikiyle Beyazıt Medresesi'nde üç yıl okudu, ardından girdiği Mekteb-i Hukuk'u bitirdikten sonra (1893) Ebüzziyâ Mehmed Tevfik'in yardımıyla yazı hayatına atıldı ve onun matbaasında çalışmaya başladı. Burada çalışırken İstanbul'a gelip giden birçok yabancı ile tanışma fırsatı buldu.

Ailesi, II. Mahmud tarafından dedesine tahsis edilen toprakların idaresinin Abdülhamid döneminde ellerinden alınması ile oldukça güç bir duruma düşmüştü. Halil Hâlid, bir yandan mahkemelerde on beş yıl süren bu toprakların geliri geri alma mücadelesinden bir sonuç elde edememenin verdiği maddî ve mânevî sıkıntı, öte yandan medresede ve Mekteb-i Hukuk'ta okuduğu halde askerlikten muaf tutulma hususunda karşılaştığı zorluklar sebebiyle bunalmıştı. Bunların da tesiriyle dönemin bir kısım aydınları gibi II. Abdülhamid yönetimine karşı tavrı alan ve bu yüzden takip altında bulunan Halil Hâlid, her an tutuklanabileceği endişesi yanında tahsilini ilerletmek amacıyla İngiltere'ye gitmeye karar verdi. *The Times* gazetesi muhabiri bir İngiliz'in yardımı ile 1894 yılı Mayıs ayı

Halil  
Hâlid Bey

başında gemiyle İngiltere'ye kaçtı. Ebüz-ziyâ Tefvîk'in yazdığı tavsiye mektubu ile o sırada Londra'da bulunan Abdülhak Hâmid'e yakınlık sağladı. Ailesine tahsis edilmiş olan toprakların geri verilmesi için Abdülhamid'e bir mektup yazdıktan on beş gün sonra Londra'daki Osmanlı büyükelçisi Rüstern Paşa, mâbeyinden gelen emir üzerine Halil Hâlid ile görüşerek Türkiye'ye geri döndüğü ve Abdülhamid aleyhine herhangi bir teşebbüste bulunmadığını ispat ettiği takdirde kendisine hiçbir zarar gelmeyeceği, ellerinden alınan toprakların da iade edileceği konusunda onu ikna etti. Bunun üzerine Abdülhak Hâmid'in teşviki ve yabancı bir ülkede maddî sıkıntı içinde yaşamaktan kaynaklanan zorlukların da tesiriyle Ağustos 1894'te İstanbul'a döndü. Ancak umduğunu bulamayınca Kasım 1894'te tekrar İngiltere'ye gitti. Halil Hâlid, İngilizce'yi öğrendikten sonra İngiliz gazetelerinde yazılar yazarak uzun yıllar sürecektir, Osmanlı Devleti'yle ilgili gerçeklerin Batı kamuoyuna aktarılması hizmetine başladı. Ayrıca Selim Fâris'in (Civanpîr Efendi) Londra'da çıkardığı *Hürriyet* gazetesinde yayımlanmak üzere İngiliz gazetelerinden tercüme edilen yazıları Türkçe bakımından düzeltme görevini üstlendi (Kuran, s. 220). Abdülhamid rejimine karşı olmasına rağmen Londra'daki Osmanlı büyükelçiliğine ikinci konsolos tayin edildi (1897). Londra şehbender vekili sıfatıyla II. Abdülhamid'e Basra körfezi hakkında 23 Şubat 1313 (7 Mart 1898) tarihinde bir rapor sundu. Siyasî meselelere vukufunu gösteren, ayrıca İngiltere'nin bölge hakkındaki emellerini çok iyi tesbit etmesi bakımından önemli olan (İpşirli, s. 1-5) bu raporu hazırladıktan bir süre sonra Londra'daki Osmanlı sefir ve konsolosu aleyhine Türkçe bir risâle neşretmesi sebebiyle görevinden alındığı bilinmektedir (*Abdülhak Hâmid'in Hâtıraları*, s. 292-293). Bir ara *Hürriyet* adıyla yeni bir gazete çıkarma girişiminde bulunduysa da başarılı olamadı (Hanioğlu, s. 101). Bu yıllarda Abdülhak Hâmid vasıtasıyla *A History of Ottoman Poetry*'nin müellifi Elias John Wilkinson Gibb ile tanıştı ve eserini hazırlarken kendisine büyük yardımda bulundu. Gibb'in ölümünden sonra bu eserin neşri sırasında kitap ve müellifi hakkında Türkçe bir mukaddime kaleme aldı (*HOP*, VI, s. C-Yed; bu mukaddime *Sirât-ı Müstakim*'de de yayımlanmıştır, nr. 41, s. 226-230). Gibb vasıtasıyla tanıştığı E. G. Browne'in yardımıyla Cambridge Üniversitesi Special Board of Indian Civil Service'te Türk-

çe hocalığına başladı (1902). Cambridge Üniversitesi'nde ders veren ilk Türk hoca olan Halil Hâlid, bu görevini daha sonra Foreign Service Students Committe ve Board of Oriental Studies'te sürdürdü. Ayrıca Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland'a üye seçildi. 1902 yılında Cambridge Pembroke College'de yüksek lisans yaptı, bir yandan da siyasî hukuk tahsili gördü. Bu yıllarda Londra'da bir cami yapılması için teşebbüse geçen Halil Hâlid İstanbul gazetelerinde kampanya başlatarak para toplamaya çalıştı (bu konudaki faaliyetleri hakkında *Sebülürreşâd*'da çıkan yazıları için bk. Ceyhan, s. 114-115; ayrıca bk. Koloğlu, IV/21, s. 146-147). 1904'te on üç ay kadar devam eden Mısır ve Sudan seyahatine çıktı. Bu seyahati esnasında Londra'da yapılacak cami için yardım kampanyasını sürdürdü. 1905'te XIV. Şarkiyatçılar Kongresi'ne katılmak üzere Cezayir'e gitti. Bosna-Hersek'in Avusturya tarafından ilhakı sırasında (7 Ekim 1908) halkı Avusturya'ya karşı boykotta teşvik etti ve bu girişiminde başarı sağladı (Halil Hâlid boykot kelimesini Türkçe'de ilk kullanan kişidir, bk. Ahmed İhsan, s. 275; Toros, II/11, s. 311). 30 Eylül 1911'de Türkiye'ye dönmek için Cambridge Üniversitesi'ndeki görevinden ayrıldı.

Nisan 1912'de İttihat ve Terakkî Fırkası Ankara mebusu olarak Meclis-i Meb'ûsan'a giren Halil Hâlid Encümen-i Maârif reisliği yaptı ve Tedrîsât-ı İbtidâiyye Kanunu'nun çıkarılmasında önemli rol oynadı. Meclisin 4 Ağustos 1912'de feshi üzerine siyasî hayattan ayrıldı. Bombay başşehbenderliği görevini kabul ederek Haziran 1913'te Hindistan'a gitti. Burada, İngiltere'de iken Hindistan müslümanları ile temaslarda bulunmuş olmasının da avantajıyla verimli çalışmalar yaptı (*SR*, XI/288, s. 316-317; XII/299, s. 242-243). Mayıs 1914'te istifa edip İstanbul'a döndüğünde Hint müslümanları yüzlerce mektup göndererek Halil Hâlid Bey'in vazifesinde kalmasını istemişlerdir (Özcan, s. 244-245). 1922'de İstanbul Dârülfünunu Edebiyat Fakültesi'ne tayin edilen Halil Hâlid, daha sonra İlahiyat Fakültesi'nde akvâm-ı İslâmiyye etnografya muallimi olarak görevine devam etti. Burada müslüman milletlerin etnografyası, İslâm felsefesi, antropolojiye giriş gibi dersler okuttu. Ayrıca Mekteb-i Harbiye'de İngilizce dersleri verdi. Halil Hâlid, rahatsızlığı sebebiyle ölümünden birkaç ay önce Kahire'ye gittiye de hastalığının artması üzerine İstanbul'a dön-

dü. İki gün sonra 29 Mart 1931'de vefat etti ve Merkezefendi Kabristanı'na defnedildi.

Halil Hâlid millî ve mânevî değerlerine bağlı, geniş kültüre ve tarih bilgisine sahip bir Osmanlı aydınıdır. Arapça, Fransızca ve İngilizce'yi iyi derecede bilmesinin yanı sıra Almanca, Farsça ve Urduca'ya da vâkıftı. Çeşitli seyahatleri ve gözlemleri sonucu Osmanlı Devleti'nin eninde sonunda Avrupalılar'la bir savaşa girmek zorunda kalacağını önceden farketmişti. Bundan dolayı çalışmalarını Avrupalıların emperyalist emellerinin anlaşılması konusunda yoğunlaştırmış ve işgal altındaki müslüman milletlerin haklarını korumaya çalışmıştır. Özellikle İngiliz gazetelerinde yayımlanan makalelerinin önemi Abdülhak Hâmid'in mektuplarından açıkça anlaşılmaktadır (*Mihrab*, nr. 8, s. 231-237; nr. 11, s. 331-333). İngiliz ve Fransız yayımlanmış şiddetle karşı çıkan Halil Hâlid yazılarında, Afrika ve Asya'daki kolonilerin bağımsızlık mücadeleleri sırasında uğradıkları zulümleri anlatmıştır. Eserleri ve yazıları özellikle Hindistan'daki müslüman aydınlar arasında geniş yankı uyandırmış, Urduca, Arapça ve İngilizce olarak geniş bir okuyucu kitlesi bulmuştur.

Eserleri. 1. *The Diary of a Turk* (London 1903). Halil Hâlid, gençlik dönemiyle ilgili hâtıralarını anlattığı bu kitabını E. J. Gibb'e ithaf etmiştir. Eserde, çeşitli Osmanlı âdet ve geleneklerinin yanında devrin siyasî havası ve II. Abdülhamid yönetiminin kısıtlamalarıyla ilgili anekdotlar da yer almaktadır. Hindistan Maliye Bakanlığı görevlisi Muhammed Hasan Han tarafından *Türkönki Mu'âşeret* adıyla Urduca'ya tercüme edilen eserin (Agra 1905) baş tarafına mütercim kadınların hürriyeti, eğitimi ve örtünmesi konusunda 144 sayfalık bir giriş yazmış, ayrıca II. Abdülhamid aleyhindeki ifadeleri çıkarmış ve yer yer açıklamalarda bulunmuştur. Kitap, *Ek Türk kâ Râznâmçe* adıyla *Ahbâr-ı Vağan* editörü ve sahibi Muhammed İnşâullah tarafından yine Abdülhamid aleyhindeki bazı kısımlar çıkarılıp gerekli yerlere açıklamalar konulmak suretiyle ikinci defa tercüme edilmiştir (Lahor 1906). 2. *A Study in English Turcophobia* (London 1904). Bu eserde, İngiltere'de Türklük ve İslâmiyet aleyhinde propaganda yapan çeşitli grupları inceleyen Halil Hâlid, bunlar arasında özellikle gazetecilerin, bir kısım politikacılar, hıristiyan din adamları ve İngilizleşen bazı yahudilerin önemli rol oynadığı

ni belirtmektedir. Ona göre Osmanlı Devleti'ndeki hıristiyan tebaayı kendi gayeleri için kullanan Avrupalı güçlerin bu devleti hedef seçmelerinin sebebi, Türkler'in İslâm'ın en sadık savunucuları olduğunu bilmeleri ve onları emperyalist emellerinin yayılmasında en büyük engel olarak görmeleridir. Bu hususta aşırılığa kaçan İngiliz yahudilerine Türkler'in İspanya'dan çıkarılan yahudilere yaptığı insanca muameleyi hatırlatan Halil Hâlid, Osmanlılar en iyi idarecilere sahip olsalar bile Avrupa'da Türk düşmanlığının sona ermeyeceğini, yabancıların ön yargılarının değişmesini beklemenin saflık olacağını, ancak asırlardır Avrupa'nın birleşik güçlerine karşı savaşan Türk milletinin mücadeleye devam edeceğini söyler. Kısmen Arapça'ya çevrilerek *el-Livâ'* gazetesinde tefrika edilen eseri Muhammed Şuayb Arvî *Heybet-i Türkî* adıyla Urduca'ya tercüme etmiştir (Kalküta 1905). Bureau d'Information Islamique tarafından *La turcophobie des impérialistes anglais* (Bern 1919) adıyla Fransızca ve ayrıca İngilizce olarak yayımlanan eser, Şubat 1919'da Bern'de toplanan Sosyalist Enternasyonal'e katılan heyetlere dağıtılmıştır. 3. *Cezayir Hâtıratından* (Kahire 1906). 1905'te Osmanlılar'ı temsilen Cezayir'deki XIV. Şarkiyatçılar Kongresi'ne katılan Halil Hâlid, bu eserinde Cezayir'in ve genel olarak Osmanlı Devleti'nin durumu, hilâfet meselesi ve Türk-Arap ilişkileri konusundaki düşüncelerini ortaya koymaktadır. Kahire'de çıkan *Türk* gazetesinde yayımlandıktan sonra kitap haline getirilen eserde müellif Cezayir'in kaybedilmesinden, ülkenin Fransız kültürünün tesiri altına girmesinden ve yerli halkın dejenere olmasından duyduğu üzüntüyü dile getirmektedir. Eserde ayrıca Fransızlar'ın Cezayir'i imar çalışmalarına, kongre dolayısıyla yapılan faaliyetlere ve kongreye sunulan bildirilerle ilgili değerlendirmelere de yer verilmiştir. 4. *The Crescent Versus the Cross* (London 1907). Halil Hâlid'in Batı emperyalizmi konusundaki görüşlerini anlattığı en önemli kitabıdır. Eser Batılılar'a karşı İslâm dünyasını savunmak, müslümanların Batı medeniyeti hakkında düşüncelerini ifade etmek ve bu medeniyeti eleştirmek amacıyla kaleme alınmıştır. Avrupa ve İslâm dünyasında büyük yankı uyandıran kitap hakkında altmıştan fazla gazete ve dergide yayım yapılmıştır (bazı değerlendirme örnekleri için bk. *Hilâl ve Salib Münâzaası*, s. 215-216). Müellif, Urduca'ya tercüme edilen eserini bazı de-

ğişikliklerle *Hilâl ve Salib Münâzaası* adıyla Türkçe olarak da yayımlamıştır. Kısmen sadeleştirilerek yeni harflerle yayımlanan eser (*Hilâl ve Salib Kavgası*, İstanbul 1975), İbrâhim Remzi Efendi tarafından *el-Hilâl ve Ş-Salib* adıyla İngilizce'sinden Arapça'ya çevrilmiştir (Kahire 1328/1910). Müellifi yakından tanıdığı anlaşılan Abdülaziz Çâvîş, bu çeviriye yazdığı mukaddimede Halil Hâlid'in hayatı ve eserleri hakkında bilgi vermiştir (s. 3-16). 5. *Panislamsische Gefahr* (Berlin 1918). *Neue Rundschau* mecmuasının Mart 1919 tarihli nüshasında başmaka-kale olarak yayımlandıktan sonra risâle halinde basılan eserde İslâm dünyasının müdafaası yapılmaktadır. 6. *Fusûl-i Mütenevvîa I, İslâm ile Nasrâniyetin Münâsebât-ı Asliyyesi* (İstanbul 1326). II. Meşrutiyet'ten sonra *Fusûl-i Mütenevvîa* genel başlığı altında dört risâle yayımlayan müellif, bu ilk risâlede müslümanlarla hıristiyanlar arasındaki ilişkilerin tarihi ve o günkü durumu üzerinde durmaktadır. Halil Hâlid'e göre Avrupalılar'ın dünya hâkimiyeti mücadelesinde karşılıklarına çıkan en önemli engel müslümanlar ve Müslümanlık olduğundan Batı dünyası İslâm'ı ve müslümanları hedef almıştır. 7. *Fusûl-i Mütenevvîa II, Türkler ile İngilizler'in İlk Teması* (İstanbul 1326). Eserde bu temasın Yıldırım Bayezid devrindeki Haçlı seferleri sırasında meydana geldiği anlatılmaktadır. Kitap, İngilizler'in Osmanlılar'a karşı olan geleneksel düşmanlığını ortaya koyması bakımından önemlidir. 8. *Fusûl-i Mütenevvîa III, Rodos Fethinde Sultan Süleyman'ın Tedâbir-i Siyâsiyyesi* (İstanbul 1326). Bu risâlede, bir taraftan Kanûnî Sultan Süleyman'ın siyasî ve askerî dehası anlatılmakta, diğer taraftan Rodos seferinin Avrupa ve özellikle İngiliz kaynaklarındaki akisleri dolayısıyla Osmanlı-İngiliz münasebetlerinin bir başka yönüne dikkat çekilmektedir. 9. *Fusûl-i Mütenevvîa IV, Şehzade Cem Vak'asında Mes'ele-i Hamiyyet* (İstanbul 1327). Halil Hâlid bu küçük eserde Şehzade Cem olayı hakkında Batı kaynaklarına dayalı bilgiler verirken Osmanlı-Avrupa münasebetleri meselesini de ele almaktadır. Müellifin, L. Thuasne'nin Cem Sultan meselesi hakkında en önemli kaynak olan *Djem Sultan étude sur la question d'orient à la fin du XV<sup>e</sup> siècle* (Paris 1892) adlı eserinden ilk defa bahsetmiş olması önemlidir. 10. *el-Arab ve't-Türk* (*Türk ve Arap*, Kahire 1912; Arapça trc. Ömer Rıza [Doğrul]). Türkçe'si ve Arap-

ça'sı birlikte yayımlanan eser, Halil Hâlid'in, XX. yüzyılın başlarında Türk-Arap ilişkilerinde tartışılan Araplar'ın Osmanlı Devleti'nden ayrılması, hilâfet ve Arap dili gibi konularla ilgili değerlendirmelerini ihtiva eder. Araplar'ın Osmanlı Devleti'nden ayrılmasının her iki millet için de iyi bir sonuç vermeyeceğini, bunun, İslâm ülkelerini hâkimiyet altına almak isteyen Avrupalı güçlerin hazırladığı bir oyun olduğunu söyleyen Halil Hâlid, Türkler'in hâkimiyeti altındaki yerlerde yaşayan Araplar'ın millî kimlik ve kültürlerini en iyi şekilde muhafaza ettiklerini savunur. Arapça'nın Osmanlı Devleti'nin ve bütün müslüman milletlerin resmî dili olması düşüncesiyle ilgili tartışmalar üzerinde de duran müellif, Arapça'nın Osmanlı Devleti'nde resmî dil kabul edilmesinin mantıklı bir çözüm olmayacağını, çünkü Osmanlı Devleti içinde Türkler'den ve Araplar'dan başka milletlerin de bulunduğunu söyler. Halil Hâlid, hilâfetin Araplar'ın hakkı olduğu konusundaki tartışmaların müslümanları zayıflatmayı hedef aldığını da belirtir. Hilâfetin sadece Araplar'a ait olduğunu iddia etmenin şeriatın birleştiricilik vasfına ters düştüğünü söyledikten sonra bu makamın, bağımsızlığını koruyabilen tek İslâm devleti durumundaki Osmanlı Devleti'nin merkezinde bulunmasının tabii olduğunu belirtir. M. Ertuğrul Düzdağ tarafından sadeleştirilen eser, müellifin hayatı ve çalışmaları hakkında bir giriş eklenerek Arapça ve Osmanlıca aslıyla birlikte *Türk ve Arap* adıyla yayımlanmıştır (İstanbul 1994). 11. *Bazı Berlin Makâlâtı* (Berlin 1918). Müellifin sosyoloji ve eğitim konularına dair makalelerinden meydana gelen bir risâledir. 12. *The British Labour and the Orient* (Bern 1919). Halil Hâlid bu eserinde, I. Dünya Savaşı'ndan sonra İşçi Partisi'nin kurulması ile İngiltere'de politik durumun değişebileceğini ve işçilerin iktidara gelmesiyle İngiliz idaresi altındaki kolonilerin daha iyi şartlara ve sonunda bağımsızlığa kavuşabileceklerini söyler. 13. *Türk Hâkimiyeti ve İngiliz Cihangirliği* (İstanbul 1341). On makeden oluşan eserin ilk altı makalesinde Türk-İngiliz ilişkilerine temas edilmekte, bu ilişkilerin tarihî seyrî ve İngilizler'in emperyalist emelleri üzerinde durulmaktadır. Diğer makalelerde Türk-Hint müslümanları arasındaki münasebetler, Türk-Mısır ilişkileri ve Türkler'le Araplar'ın birbirinden ayrılması konusu işlenmektedir.

Tercümeleri. 1. *İntişâr-ı İslâm Târîhi* (Thomas W. Arnold'dan, İstanbul 1343).

Halil Hâlid, asıl adı *The Preaching of Islam* olan bu eseri 1913 yılında yapılan ilâveli ikinci baskısından dipnotlarını azaltarak, milâdî tarihlerin hicrîlerini gösterip âyetlerin meâllerini vererek sade bir dille tercüme etmiştir. Eser Hasan Gündüzler tarafından sadeleştirilerek yeniden yayımlanmıştır (Ankara 1971, 1982).

**2. Hergünkü Hayatın İktisadiyatı** (Henry Penson'dan, I-II, İstanbul 1926).

**3. Mübtediler İçin Tâcirliğin Mebâdisi** (M. Clark'tan, İstanbul 1926).

**4. Maişetimizi İstihsal Hergünkü İktisadiyatı İbtidâî Bir Medhal** (Gerard Fines Blinkton'dan, İstanbul 1341).

Halil Hâlid'in, Londra şehbenderi iken sefir aleyhine neşrettiği risâlenin adı ve muhtevası ile yine Londra'da çıkardığı bildirilen (Haniöğlu, s. 101) *Hürriyet* gazetesi hakkında fazla bilgi bulunamamıştır. *A Catalogue of the Printed Muslim Books in the Cambridge University Library* adını taşıyan çalışması ise yayımlanmamıştır. Müellifin *Sırât-ı Müstakim* (buradaki yazılarının listesi için bk. Ceyhan, s. 114-115; bu fihristte Ç. Ş. Z. imzasıyla gösterilen makaleler de ona ait olmalıdır, s. 378), *Servet-i Fünûn* (Horasânî takma adıyla), *Dârülfünûn İlâhiyat Fakültesi Mecmuası* ile (makalelerinin listesi için bk. Er, s. 137, 156-157; bu çalışmada ayrıca makalelerin kısa özetleri de yer alır), Abdülaziz Çavuş tarafından Osmanlı Devleti'nin desteğiyle Berlin'de neşredilmeye başlanan *Die Islamische Welt*'te (buradaki makalelerinin listesi için bk. Çulcu, sy. 2, s. 195, 197, 201, 202), ayrıca devrin yerli ve yabancı gazete ve mecmualarında yayımlanmış pek çok makalesi bulunmaktadır.

II. Meşrutiyet'in ilk dönem Meclis-i Meb'ûsan reisi Ahmed Rızâ Bey'in yakın dostu olan Halil Hâlid Avrupa'dan Kuzey Afrika'ya, Hindistan'dan Ortadoğu'ya kadar geniş bir coğrafyada yaşayan devrin birçok aydını ile tanışmış ve yazışmalarında bulunmuştur. Bunlar arasında E. J. W. Gibb, Sir Thomas Arnold, Abdülaziz Çavuş, Ağa Han, Mevlânâ Muhammed Ali, Seyyid Emîr Ali gibi isimler zikredilebilir.

#### BİBLİYOGRAFYA :

Halil Hâlid, *The Diary of a Turk*, London 1903, s. 110-111, 251-252, 256, 259, 260, 261; a.mlf., *Cezayir Hâtıratından*, Kahire 1906; a.mlf., *Hilâl ve Salib Münâzaası*, Kahire 1325, s. 215-216; a.mlf., *el-Hilâl ve's-Salib* (trc. İbrâhim Remzî), Kahire 1910, Abdülaziz Çavuş'in mukaddimesi, s. 5-16; a.mlf., *Türk Hâkimiyeti ve İngiliz Cihangirliği*, İstanbul 1341, s. 101-102; a.mlf., *Türk ve Arab* (nşr. M. Ertuğrul Düzdağ), İstanbul 1994, nâşirin ön-

sözü, s. I-VI; a.mlf., "Abdülhak Hâmid Beyin Gayr-i Münteşir Mektupları", *Mihrab*, nr. 7, İstanbul 1340, s. 203-226; nr. 8 (1340), s. 231-237; nr. 11 (1340), s. 331-333; Ahmed Bedevi Kuran, *Osmanlı İmparatorluğunda İnkılâp Hareketleri ve Millî Mücadele*, İstanbul 1959, s. 220; Cavit Orhan Tütengil, *Yeni Osmanlılardan Bu Yana İngilterede Türk Gazeteciliği: 1867-1967*, İstanbul 1985, s. 77; M. Şükrü Haniöğlu, *Bir Siyasal Örgüt Olarak Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti ve Jön Türklük: 1889-1902*, İstanbul, s. 96, 100, 101; Mehmet İpşirli, "et-Te'karîrû'l-ma'rûza ilâ 'Abdülhamîdî's-şânî havle Hâlici'l-'Arabî ve muntıkati Başrâ fî nihâyeti karnî't-tâsîf 'aşer", *Nedvetü Re'si'l-hayme et-târîhiyye eş-şâniyye* (Dubai 19-21 Kasım 1988), s. 1-5; Abdullah Ceyhan, *Sırat-ı Müstakim ve Sebülürreşad Mecmuaları Fihristi*, Ankara 1991, s. 114-115; Azmi Özcan, *Pan-Islamizm: Osmanlı Devleti, Hindistan Müslümanları ve İngiltere: 1877-1914*, İstanbul 1992, s. 244-245; Hamit Er, *İstanbul Darülfünûnu İlahiyat Fakültesi Mecmuası Hoca ve Yazarları*, İstanbul 1993, s. 137, 155-157, ayrıca bk. İndeks; *Abdülhak Hâmid'in Hâtıraları* (haz. İnci Enginün), İstanbul 1994, s. 255-257, 265-269, 292-293; *Abdülhak Hâmid'in Mektupları* (haz. İnci Enginün), İstanbul 1995, II, s. 596, 631-636, 644-646, 668-669 (asıl-ları *Mihrab*'da yayımlanan mektupların sıra numaraları burada yanlış verilmiştir); "Londra Câmi-i Şerifi", *Teârufi Müslimîn*, I/20, İstanbul 1328, s. 330; "Halil Hâlid Bey ve Meslek-i Tahriiri", *SM*, IV (1326), s. 96, 308-309; S. M. Tevfik, "Halife Mümessilinin İstikbal Merasimi", *SR*, XI/288 (1329), s. 316-317; a.mlf., "Hindistan Müslümanları ve Halil Hâlid Bey", a.e., XII/299 (1330), s. 242-243; "Büyük Bir Ziya: Kıymetli Alimlerimizden Halil Halit Bey Vefat Etti", *Cumhuriyet*, İstanbul 30 Mart 1931, s. 1, 4; "Halil Hâlid Bey Merhumun Cenâzesi Hürmetlerle Defnedildi", a.e., 31 Mart 1931 (bu haberin içinde Abdülhak Hâmid'in Halil Hâlid Bey hakkında bir mektubu da neşredilmiştir); "Kıymetli Bir Profesör Haybettik", *Yeniğün*, İstanbul 31 Mart 1931; Ahmed İhsan, "Rahmetli Halil Halit Bey ve Mister Gibb ile Mister Browne", *SF*, nr. 1807/122, İstanbul 1931, s. 274-275; a.mlf., "Halil Hâlid Merhum", *Cumhuriyet*, İstanbul 2 Nisan 1931, s. 4 (bu makale, müellifin *Servet-i Fünûn*'daki yazısının biraz genişletilmiş şeklidir); *Abdülhak Şinasi* (Hisar), "Halil Hâlid", *Hâkimiyet-i Milliye*, İstanbul 10 Eylül 1931; Taha Toros, "Türk Dostu İki İngiliz Oryantalist ve Cambridge Üniversitesi'nde Bir Türk Profesör", *TT*, II/11 (1984), s. 308-311; Orhan Koloğlu, "Halil Hâlid Hakkında", a.e., III/15 (1985), s. 146-147; a.mlf., "Halil Hâlid'in Kitapları", a.e., IV/21 (1985), s. 146-147; N[ecatî] Güneyceli, "Servet-i Fünûn'daki 'Horasânî' Müstear Kimindir?", *Dergâh*, sy. 26, İstanbul 1992, s. 7; S. Tanvir Wastî, "Halil Hâlid: Antiimperialist Muslim Intellectual", *MES*, XXIX/3 (1993), s. 559-579; Murat Çulcu, "İki Ülkenin Unuttuğu Bir Dergi: Die Islamische Welt (İçindekiler)", *Müteferrika*, sy. 2, İstanbul 1994, s. 193-208; F[ethi] T[evetoğlu], "Halil Hâlid Bey", *TA*, XVIII, 382-383; "Halil Hâlid Bey", *TDEA*, IV, 47.



MUSTAFA UZUN

## HALİL HAMİD PAŞA

(ö. 1199/1785)

Osmanlı sadrazamı.

Aslen Ispartalı olup 1149'da (1736) doğdu. 1699 Karlofça Antlaşması ile gerileyen, 1774 Küçük Kaynarca Antlaşması ile Rusya karşısında ağır bir yenilgiye uğrayan Osmanlı Devleti'nin yenileşme ve islah zarureti, seleflerinden bazıları gibi yalnızca idrak etmekle kalmayıp bütün hayatı tehlikeleri göze alarak bunu uygulama azim ve cesaretini göstermiş olan nâdir devlet adamlarından biridir.

Küçük yaşta babası Hacı Mustafa Ağa ile birlikte İstanbul'a geldi ve tahsiline burada devam etti. Önceleri Bâbüli Divan Kalemî'ne alındı, beylikçi yanında kâtip oldu. Daha sonra Eflak Voyvodalığı kapı kethüdâsı olan İstavrikizâde'ye kâtiplik yaptı, onun katli üzerine tekrar Bâbüli'deki kâtiplik görevine döndü. Devrin nüfuzlu şahsiyetlerinden Darphâne Emîni Râif İsmâil Efendi'nin tavsiyesiyle Âmedî Kalemî'ne alındı; bu arada beylikçiliğe ait hizmetleri gördü, başarısı dolayısıyla hâcegânlığa terfi etti, nihayet bizzat Âmedî oldu. Bâbüli'deki çeşitli kalemelerde yetişerek yükselen Halil Hamid Efendi devlet teşkilât ve işleyişini çok iyi öğrenmişti. 1779'da büyük tezkireciliğe yükseldiği gibi reisülküttâblığa da en yakın aday oldu. Nihayet reisülküttâblığa ve 1780'de de Sadrazam Silâhdar Karavezir Mehmed Paşa'nın kethüdâlığına getirildi. 1781'de yeni sadrazam Bolulu İzzet Mehmed Paşa tarafından sadâret kethüdâlığından azledildi. Kısa bir müddet için daha aşağıda bir memuriyet olan Tersâne emniğini sürdürdü. Bolulu İzzet Mehmed Paşa'nın azlı sırasında bizzat I. Abdülhamid'in emriyle ikinci de-



Halil Hamid Paşa'nın bir Fransız ressamı tarafından yapılan karakalem resmi (TM, V [1936], s. 214)